

Stadswording in het rivierengebied ten zuiden van Utrecht gedurende de veertiende eeuw

Reinout Rutte*

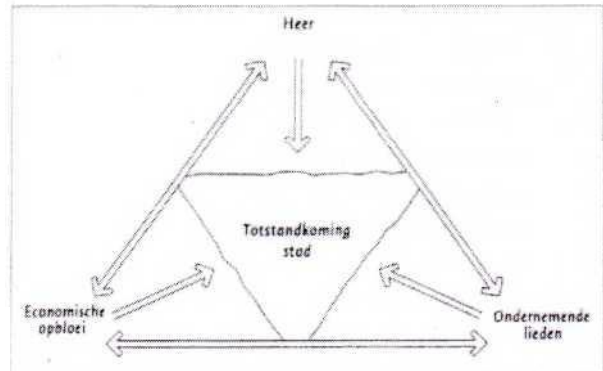
Heden ten dage is er in het rivierengebied ten zuiden van Utrecht een groot aantal kleine van oorsprong middeleeuwse steden te vinden. Daar zijn Nieuwpoort, Aaide, Muntsoort, ijsresten, Vianen. Culemborg. Asperen. Leerdam. Heukelum, Wijk bij Duurstede en Buren. Wijk bij Duurstede is met de stadsrecht verlening in 1300 door Gijsbrecht van Abcoude één van de oudste in deze reeks. Al deze steden kwamen tot stand in een periode van slechts ongeveer honderd jaar, gedurende de veertiende eeuw. Dit opmerkelijke gegeven vormt het uitgangspunt voor dit artikel.

Eerst wordt kort ingegaan op de plaats van deze steden binnen de stadsgeschiedenis van de Noordelijke Nederlanden. Daarna komt in het bijzonder de stadswording van Wijk bij Duurstede. Culemborg en Buren aan bod. Aan de hand van deze drie steden kan een beeld worden geschetst dat typerend is voor de stadswording in het rivierengebied.

Stadsgeschiedenis

De wording en opkomst van steden speelde zich in de Noordelijke Nederlanden af in de twaalfde, dertiende en veertiende eeuw. In dezelfde periode kwamen er in heel West-Europa duizenden steden tot stand. In de tweede helft van de twaalfde eeuw waren er in de Noordelijke Nederlanden maar enkele stedelijke nederzettingen, waarvan Utrecht, Deventer en Nijmegen de belangrijkste waren. Slechts ongeveer een eeuw later, omstreeks 1270, waren vele steden opgebloeid. Alleen al in Holland kunnen bijvoorbeeld worden genoemd: Dordrecht, Delft, Leiden, Haarlem en Alkmaar: Weer een eeuw later waren er nog veel meer bijgekomen, waaronder een aanzienlijk aantal in het stroomgebied van de grote rivieren, bijvoorbeeld: Montfoort, IJsselstein, Vinnen, Culemborg en Wijk bij Duurstede. Bij al deze plaatsen die tot stad werden, speelden steeds bewoners, heren, en economische en geografische omstandigheden een rol. Stop

je deze drie factoren in een model dan ziet dat er als volgt uit (afb. 1). Voor stadswording bestonden drie essentiële voorwaarden: de mogelijkheid tot economische opbloei, de aanwezigheid van een groep ondernemende lieden, en het streven van een



i Schematische weergave van driepolig model voor de totstandkoming van een stad in de middeleeuwen.

heer om de samenleving op een bepaalde plaats anders te organiseren. De mogelijkheid tot economische opbloei werd enerzijds gewaarborgd door de algehele economische groei van de twaalfde tot de veertiende eeuw, was anderzijds afhankelijk van een gunstige ligging voor handel en verkeer. De aanwezigheid van een groep ondernemende lieden hing samen met de sterke toename van de bevolking in die tijd. De inspanning van een heer om de samenleving op een bepaalde plaats anders te organiseren, moet worden gezien in verband met de toenemende macht van allerlei edellieden. De drie vereisten konden in allerlei variaties en gradaties voorkomen. Zo bestond de mogelijkheid dat onder bepaalde omstandigheden één pool de boventoon ging voeren. Bij oudere plaatsen zoals Utrecht, die in de loop der eeuwen langzamerhand tot stad werden, waren vooral economische factoren en ondernemende lieden, de burgers, belangrijk. Bij de stadswording vanaf de dertiende eeuw echter werd het aandeel van de heren steeds vaker van doorslaggevende betekenis. Landsheren zoals de

hertogen van Brabant en de graven van Gelre gingen beseffen dat ze steden konden benutten als instrument voor hun machtspolitiek.

Door mensen te concentreren op een bepaalde plek in een nederzetting met een markt, konden inkomsten en voordelen worden verkregen uit grond, belasting, bijvoorbeeld tolheffing, verschillende voorrechten en was het mogelijk op die plek en in de omgeving daarvan de macht te vestigen en te consolideren. Zo kon het creëren van een stad dienen als instrument voor verschillende machtspolitieke doeleinden, waar zowel heren als burgers voordeel bij hadden. Dit besef manifesteerde zich in heel West-Europa: Heren en burgers werden zich bewust van de stad als maakbaar machtscentrum.

In de Nederlanden liet bijvoorbeeld de hertog van Brabant kort voor 1200 's-Hertogenbosch aanleggen als machtscentrum in de noordelijke grensregio van zijn landsheerlijkheid in wording. Ook de opkomende Gelderse graven creëerden steden in grensregio's van hun machtsgebieden. Onder meer Wageningen. Harderwijk en Roermond kwamen in de loop van de dertiende eeuw tot stand door stedenpolitiek en stadsplanning van Gerard IV (1207-1229) en Otto II (1229-1271) van Gelre. Bij de wording van deze steden speelden de landsheren een doorslaggevende rol: Hier vormden de heren dus de belangrijkste pool in het genoemde model.

Vanaf het eind van de dertiende eeuw waren er steeds meer kleinere heren die het creëren van steden als machtspolitiek instrument overnamen, in het bijzonder in het rivierengebied ten zuiden van Utrecht. Stedenpolitiek en stadsplanning speelden zich vanaf ongeveer 1300 steeds minder af in de context van de landsheerlijkheden (zoals Brabant, Gelre en het Nedersticht Utrecht) of op landsheerlijk initiatief. Het waren veeleer verschillende lokale heren die stedenpolitiek en stadsplanning gingen bedrijven.

Ook hij de stadswording van de plaatsen in het rivierengebied was de derde pool, de heer, van doorslaggevende betekenis. Ja, vaak zelfs zo groot dat er gesproken kan worden van stadsstichtingen of nieuwe steden: Het zijn plaatsen waarvan uit verschillende bronnen kan worden afgeleid dat er op initiatief van een heer, soms ook van burgers, binnen relatief korte tijd (twintig tot dertig jaar) een nieuwe nederzetting werd aangelegd met een bepaalde omvang en een stratenplan van een zekere complexiteit en regelmaat. Bij de aanleg kregen deze nieuwe steden doorgaans een door grachten en

wallen of muren vastomlijnd, dikwijls rechtlijnig stratenplan, een nieuwe kerk en werden volwaardige stadsrechten verleend.

De drie polen van het model zijn echter ook vereisten voor stadswording, dus spelen altijd een rol, maar het economische aspect lijkt er bij een aantal sleden in het rivierengebied wat bekaaid af te zijn gekomen. De meeste breidden na de stichting nooit uit omdat economische opbloei uitbleef. Bovendien raakten soms grote delen van de nieuwe steden met bebouwd. Dit had alles te maken met de geforceerde stadswording op initiatief van verschillende lokale edelen in dit gebied, die gefixeerd als ze waren op macht, de economische mogelijkheden nogal eens uit het oog verloren.

Rivierengebied

Het gebied was oorspronkelijk in handen van de bisschop van Utrecht. Aan het begin van de elfde eeuw kreeg de Utrechtse bisschop de grafelijke rechten in handen van Teisterbant - een uit de achtste en negende eeuw stammende bestuurs eenheid die een groot deel van het rivierengebied omvatte. De bisschop gaf die rechten weer in leen aan verschillende heren. Die leenmannen gingen na verloop van tijd steeds onafhankelijker van hun leenheer handelen. Zo vinden we in de dertiende eeuw op voormalig Teisterbant gebied een hele serie onafhankelijke heerschappijen, waaronder Arkel, Beusichem en Buren.

Hoe die heerschappijen precies zijn ontstaan en hoe oud ze zijn, is vaak niet duidelijk. Soms schijnen het vanouds onafhankelijke heerlijkheden, soms zijn het eenvoudig weg ingepikte gebieden. Maar hun ontstaan hangt ongetwijfeld samen met de tanende macht van de Utrechtse bisschoppen en de opkomst van de graafschappen Holland en Gelre. Beide graafschappen breidden hun macht in de twaalfde en dertiende eeuw langzaam uit in het rivierengebied ten zuiden van Utrecht. Holland

vanuit het westen door middel van grootscheepse veenontginningen. Gelre vanuit het oosten door het annexeren van gebieden. Zo werd het een omstrede grensregio tussen de landsheerlijkheden Holland, Gelre en het Nedersticht. Bovendien was er de Brabantse invloedssfeer in het zuiden (afb. 2).

De lokale adel die in het rivierengebied land en rechten in leen had, profiteerde van haar positie temidden van de elkaar bestrijdende landsheren, zeker vanaf het begin van de veertiende eeuw toen de graven van Holland en die van Gelre verzeild raakten in oorlogen en partijtwisten. Van deze situatie waarin Holland, Gelre en het Sticht Utrecht werden verscheurd door factiestrijd en de landsheren werden geplaagd door geldverslindende oorlogen, maakten de verschillende lokale heren in de grensregio handig gebruik. Ze speelden de landsheren eerder tegen elkaar uit dan dat ze zich afhankelijk van hen opstelden.

Deze lokale heren, waaronder die van Culemborg en Buren, namen in de veertiende eeuw een comfortabele en relatief autonome positie in ten opzichte van de ontwikkelingen in de landsheerlijke gebieden. Het was in deze positie en ter versterking daarvan dat zij overgingen tot het stichten van een stad als centrum van hun heerlijkheid. We zullen dit

nu bekijken aan de hand van Wijk bij Duurstede, Culemborg en Buren.

Wijk bij Duurstede

We beginnen met Wijk bij Duurstede omdat dat rond 1300 als één der eerste nieuwe steden verscheen in het rivierengebied, op de noordoever van de Lek. Verder stroomafwaarts langs de Lek was even eerder Nieuwpoort aangelegd. De totstandkoming van deze twee stadjes is niet alleen te danken aan lokale heren maar ook aan landsheren, de graven van Holland en die van Gelre. Aan de hand van Wijk bij Duurstede kan de introductie in het rivierengebied van het idee om een nieuwe stad te stichten worden verteld. Kort voor 1300 gaven de graven van Holland en die van Gelre het stichten van nieuwe steden in de Noordelijke Nederlanden een belangrijke impuls. Zij creëerden, soms in samenwerking met lokale edellieden, enige nieuwe steden in omstrede regio's van hun landsheerlijkheden. Zo moet graaf Floris V (1256-1296) onder meer verantwoordelijk worden gehouden voor de totstandkoming Nieuwpoort in de laatste decennia van de dertiende eeuw. De graaf van Holland volgde hiermee zijn machtige bondgenoot Edward de 1 (1272-1307), koning van Engeland na. Koning Edward stichtte in dezelfde jaren in Zuidwest-Frankrijk en in Wales series nieuwe steden



2 Rivierengebied ten zuiden van Utrecht volgens een kaart uit circa 1680 (Ducatus Gelriae pars quae quae est Neomagensis, uitgegeven door J.J. van Waesberge, S. Swart en M. Pitt. Amsterdam/Oxford). Het noorden is onder. Verschillende machtsgebieden staan met naam op de kaart aangegeven.

om zijn greep op die omstreden delen van het Engelse koninkrijk te verstevigen. Deze zogenaamde bastidesteden werden in groten getale aangelegd op initiatief van zowel de Engelse als de Franse koning, maar ook door lokale edellieden in Zuidwest-Frankrijk. Deze nieuwe steden waren dus dooreen koning, hertog of andere heer met ideologische motieven gecreëerde, politieke en economische steunpunten. Ze kwamen veelal tot stand op maagdelijke grond, maar wel aansluitend bij bestaande elementen als een kasteel, een hoeve of kleine nederzetting. Daarbij speelden prestige, symbolische bezegeling van machtsverhoudingen en gebiedsafbakening een belangrijke rol.

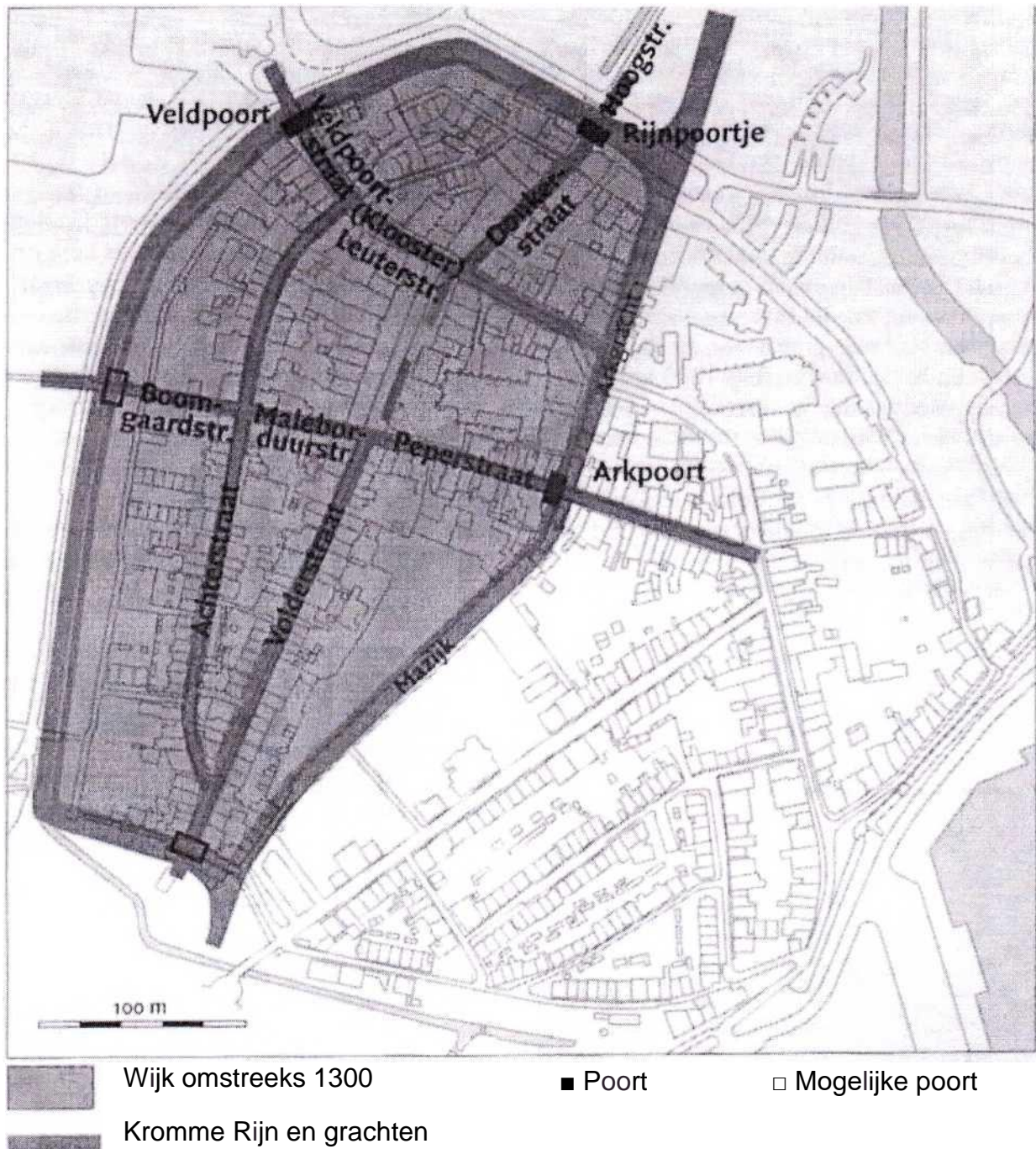
(Graaf Reinoud I van Gelre (1271-1326) stichtte omstreeks 1300 eveneens een aantal nieuwe steden, waaronder Wijk bij Duurstede en Hattem in de uiterste noordpunt van zijn landsheerlijkheid daar waar deze grensde aan het Oversticht. Wijk werd gesticht als grensvesting tussen Gelre en het Nedersticht. Het kwam rond 1300 tot stand bij de splitsing van de Lek en de (Kromme) Rijn, op een door verzanding van de Rijnbedding ontstane eivormige stroomrug. Omstreeks 1270 bouwden lokale heren, de Van Abcoude, bij die splitsing aan de zuidpunt van de ineengeschrompelde nederzetting die restte van het legendarische Dorestad, een kasteel. Met behulp van de graven van Gelre hadden de heren van Abcoude in de laatste helft van de dertiende eeuw de touwtjes in Wijk en omgeving vrij stevig in handen weten te krijgen, ten koste van de Utrechtse bis

schoppen die sterk aan macht inboetten in het rivierengebied. Rond de eeuwwisseling moeten de graaf en de lokale heer hun kans schoon hebben gezien een nieuwe stad te stichten op maagdelijke grond in de rivier.

De stad kreeg een eenvoudige plattegrond: Een rechte hoofdstraat met licht gekromde parallelstraat die loodrecht werden gekruist door twee dwarsstraten, waartussen in het centrum een plein lag waaraan een kerk werd gebouwd (afb. 3). Deze kerk werd echter pas in 1365 ingewijd. Tot die tijd fungeerde de St. Crispijn in de *villa* Wijk, het ineengeschrompelde restant van Dorestad juist ten (noord)westen van de nieuwe stad, als parochiekerk. De omwalling van de nieuwe stad volgde de vorm van de eivormige stroomrug. Hetzelfde geldt voor de lichte kromming van de parallelstraat. In 1300 werden stadsrechten verleend door Gijsbrecht van Abcoude, die werden opgesteld naar voorbeeld van die van de oudere nabijgelegen stad Rhenen. De

graaf van Gelre verloor al snel na de stichting zijn gezag over de heren van Abcoude en in het grensgebied. De van Abcoude maakten daar gebruik van en bevestigden hun relatieve autonomie door op eigen initiatief de stad aan de oostkant uit te breiden. Hierdoor werd het grondplan van de eerste stichting minder herkenbaar en ontstond een nieuw geheel.

Wellicht werden de graaf van Gelre en de heren van Abcoude geïnspireerd tot het stichten van de nieuwe stad Wijk bij Duurstede door graaf Floris V, die juist enige jaren eerder het initiatief had genomen tot de aanleg van Nieuwpoort en enige andere nieuwe steden. Maar ook Reinoud van Gelre lijkt zich hiermee al eerder te hebben beziggehouden. Op zijn initiatief verrees kort na 1270 naast Zutphen de zogenaamde Nieuwstad en rond 1280 aan de zuidrand van zijn graafschap, nu in Midden-Limburg, het plaatsje Nieuwstadt. De aanzetten tot deze 'Nieuwsteden' kunnen reeds zijn gegeven door Reinouds vader Otto II van Gelre. Het handelen van de Gelderse graven moet worden geplaatst in de lange traditie van het bedrijven van stedenpolitiek en stadsplanning in het Duitse Rijk. Sinds de twaalfde eeuw voerden de Duitse keizers en koningen, maar vooral ook verscheidene machtige graven en hertogen namelijk een veelomvattende stedenpolitiek. Bestaande nederzettingen werden voorzien van privileges en



Plattegrond Wijk bij Duurstede. (In: Wijk bij Duurstede 700 jaar stad, 2000, 91)

uitbreidingen en nieuwe steden werden aangelegd. Bij deze stedenpolitiek en stadsplanning gingen strategie en economie vaak hand in hand. In de loop van de dertiende eeuw gingen machts- en gebiedsverhoudingen echter een steeds grotere rol spelen. In Westfalen en het Rijnland bijvoorbeeld, kwamen op initiatief van de Keulse aartsbisschoppen en verschillende adellijke geslachten waaronder die van Kleef en Gelre. patronen van steden tot stand waarvan de ligging in grote mate werd bepaald door het Kromme-Rijngebied. 37-1/2 (2003)

hun functie als strategische grensvesting. De impuls die Floris V en Reinoud I aan het stichten van nieuwe steden gaven, stond dus in de tradities van zowel het Duitse Rijk als de Engelse en Franse koninkrijken. Het is echter

opmerkelijk dat in de veertiende eeuw, de tijd dat stadsstichtingen in die gebieden zeldzamer werden, in Holland, Gelre en het Sticht Utrecht en dan vooral in het grensgebied daartussen, het stichten van nieuwe steden een grote opleving kende. In navolging van de graven van Holland en die van Gelre ging een groot aantal lokale heren over tot het creëren van een stad als politiek en economisch machtscentrum van hun domein.

Wijk bij Duurstede kwam nog tot stand door samenwerking tussen de landsheer en een lokale heet. Nadat de graven van Holland en die van Gelre het idee omstreeks 1300 in het rivierengebied hadden geïntroduceerd, was echter het hek van de dam. De lokale heren namen het over in hun eigen voordeel, en de landsheren hadden het nakijken. Binnen enkele decennia begon op initiatief van verschillende lokale geslachten de aanleg van Asperen, IJsselstein, Montfoort, Vianen en Culemborg.



4 Plattegrond Culemborg door Jacob van Deventer, circa 1560.

Culemborg

Uit een schriftelijke bron van 1310 kan worden afgeleid dat er toen sprake was van de bouw van een nederzetting te Culemborg langs de linker oever van

de Lek. Jan van Beusichem (circa 1303-1322), vanaf de stadsaanleg van Culemborg, bewerkstelligde toen dat de door hem op eigen grond gebouwde Sint-Barbara de parochiekerk van Culemborg werd. De Sint-Barbara was een afsplitsing van de kerk in het ongeveer vijf kilometer oostelijker gelegen dorp Beusichem, waar de van Beusichems tot dan toe resideerden. Vermoedelijk nam Jans vader Hubrecht van Beusichem (1271-circa 1303) omstreeks 1300 het initiatief om een stad te stichten ten oosten van een kasteel dat rond 1270 was gebouwd op grond van 'een hoeve [gelegen] in Kulenburg'. Dat kasteel hadden de heren van Beusichem gesticht om dat hun machtsgebied vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw in westelijke richting verschoof.

Hubrecht en Jan werkten samen ongeveer twintig jaar aan de nieuwe stad van vrij bescheiden omvang. Hubrecht begon omstreeks 1300 en Jan bekroonde het werk in 1318 met de verlening van privileges. Om zoveel mogelijk mensen naar de stad te lokken, waren daarin voordelige bepalingen opgenomen, zoals: 'dat geen burger, misdadiger of niet, iets te vrezen heeft, als hij borg kan stellen voor zijn goed gedrag; dat binnen de vrijheid der stad niemand (dus ook geen boeren en niet-burgers) tot tweekamp gedwongen mag worden; dat de burgers van Culemborg de hofsteden van de heer in eeuwige erfpacht krijgen; dat geen burger in de stad keurmede verschuldigd zal zijn'. Volgens een akte uit 1343 'maakten zij [Hubrecht en Jan] die stat Culenborch' en werd deze 'in 't viercant mei graften omgraven, dat noch de oude stadt is, omtrocken met planken ende doornen'. Naast de verdedigingswerken droegen zij zorg voor de plattegrond: Een vrij regelmatig geheel waarin een noord-zuid lopend straatplein, tevens markt, en twee achterstraten de hoofdelementen vormden (afb. 4). De stad raakte bebouwd en in de loop van de veertiende eeuw werd zij tweemaal uitgebreid met een ambachts- en een havenbuurt aan de kant van de Lek, door verlegging van de rivierdijk in de uiterwaarden.

Kennelijk waren de heren van Culemborg geïnteresseerd in handel en nijverheid. Aan het eind van de veertiende eeuw verrees aan de zuidkant een uitbreiding met een grotere omvang dan de bestaande stad. In 1388 werd voor het eerst melding gemaakt van het plan van Gerrit van Culemborg (1377-1394) om de stad uit te breiden met een 'Nieuwstad'. Voordat in het gebied ten zuiden van Culemborg de Nieuwstad werd aangelegd, waarvan de uitvoering hoofdzakelijk plaatsvond onder het bewind van Hubrecht van Culemborg (1394-1422), lagen daar twee dorpjes Langsmeer en Prijs. De wegen waarlangs de dorpjes lagen, gingen de belangrijkste straten van het nieuwe stadsdeel vormen.

Om de twee dorpen bij de stad in te lijven werd een rechthoek van ongeveer 400x400 meter omgracht. In het gebied ten zuiden van de twee hoofdstraten werd een stratenraster uitgezet, dat grotendeels niet werd bebouwd met huizen. De Nieuwstad werd echter voor een belangrijk deel aangelegd voor agrarisch gebruik door boeren uit de omgeving die ten gevolge van wateroverlast hun land moesten verlaten. De heren van Culemborg hadden kennelijk de bedoeling niet alleen te profiteren van stedelijke handel en nijverheid, maar wilden ook agrarische bedrijvigheid binnen hun stadsmuren halen.

Culemborg is een van de zeldzame voorbeelden van een laatmiddeleeuwse nieuwe stad die in meerdere fasen tot stand kwam door verschillende uitbreidingen. Dit was een gevolg van het feit dat de heren van Culemborg reageerden op verscheidene economische ontwikkelingen, zoals die in de rivierhandel over de Lek en die in het agrarische achterland. Zij stimuleerden deze ontwikkelingen en slaagden er daardoor in hun macht, status en inkomsten in de vorm van bijvoorbeeld tol en belastingen te vergroten. Ook de heren van Buren waren daarin succesvol.

Buren

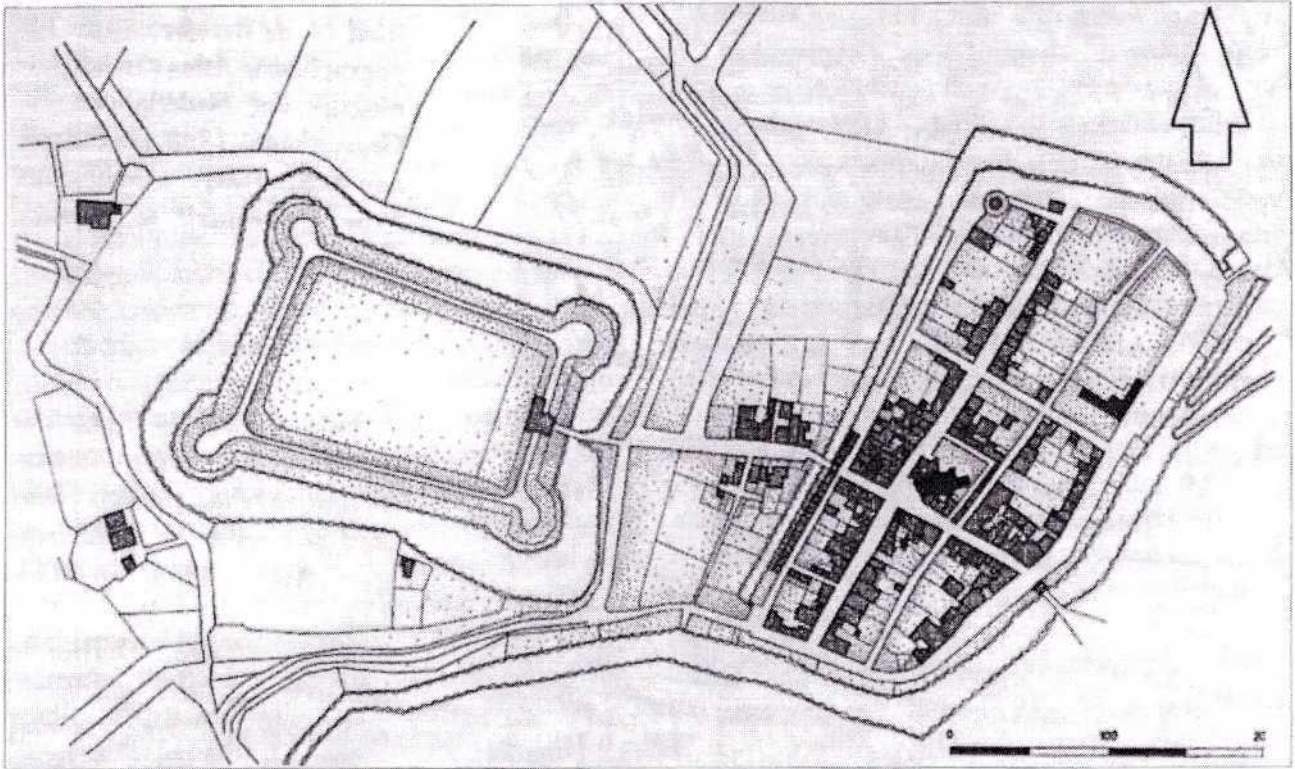
Aan Buren werd in 1395 stadsrecht verleend door Alard van Buren (circa 1361-1403). Dal stadsrecht werd grotendeels overgenomen van dat van Culemborg. Dezelfde voordelige bepalingen om zoveel mogelijk bewoners aan te trekken waren er in opgenomen. De aanhef van het Burense stadsrecht week echter af. Daarin werd de directe aanleiding tot de stadsrechtverlening gegeven: 'onser poorten van Bueren, gelijk wy die nu *begrepen* hebben en de *begraeven* alse *tusschen* der Kornen ende den Nyeuwen Grave als die nu begonnen is'. Onder *begrepen* werd verstaan: het plan tot iets vormen en het ter hand nemen. *Begraeven* betekende: graven aan iets, door een gracht omsluiten en versterken.

Expliciet stond dus vermeld dat de Alard van Buren de stad nieuw liet aanleggen.

De aanleg van de nieuwe stad Buren moet dus kort voor de stadsrechtverlening zijn begonnen. Deze nieuwe aanleg kwam tot stand op de oeverwal langs de Korne, tussen het kasteel van de heren van Buren en de rivier. Het slot Buren wordt in de schriftelijke bronnen pas in 1298 genoemd. Maar de heren van Buren zullen op die plek vanouds hun bestuurlijk centrum hebben gehad. Wellicht lag er een kleine nederzetting, want in 772 werd al gesproken van '*villa* Buria in pago Testrebenti [Teisterbant]'. Deze oude nederzetting moet door de bouw van de nieuwe stad zijn weggevaagd.

Om een rechthoekig omgracht gebied te verkrijgen, hoefde slechts aan de noord- en de westzijde een gracht te worden gegraven: de zogenaamde 'Nyeuwen Grave' (afb. 5). Aan de oost- en de zuidzijde vormde de Korne de omgrachting. Met de specie uit de Nyeuwen Grave kon het rechthoekige gebied worden opgehoogd, zodat het hoger dan de omgeving kwam te liggen. Op dat rechthoekige oppervlak zetten landmeters een dubbel assenkruis uit.

De oost-west as van het slot richting de Korne zal als uitgangspunt hebben gediend. Deze as liet men loodrecht kruisen door een noord- zuid as. Deze twee assen werden de hoofdstraten van het stadje. De plaats van de noord- zuid as werd bepaald door de diepte van de kavels, die veertig meter bedroeg. De tweede noord-zuid as, die van het tweede assenkruis, lag veertig meter verder naar het oosten. Beide noord-zuid assen werden iets minder dan hori- derdertwintig meter naar het noorden loodrecht gekruist door een tweede oost-west lopende verbinding. Tussen de tweede noord-zuid as en de Korne kregen de kavels geen diepte van



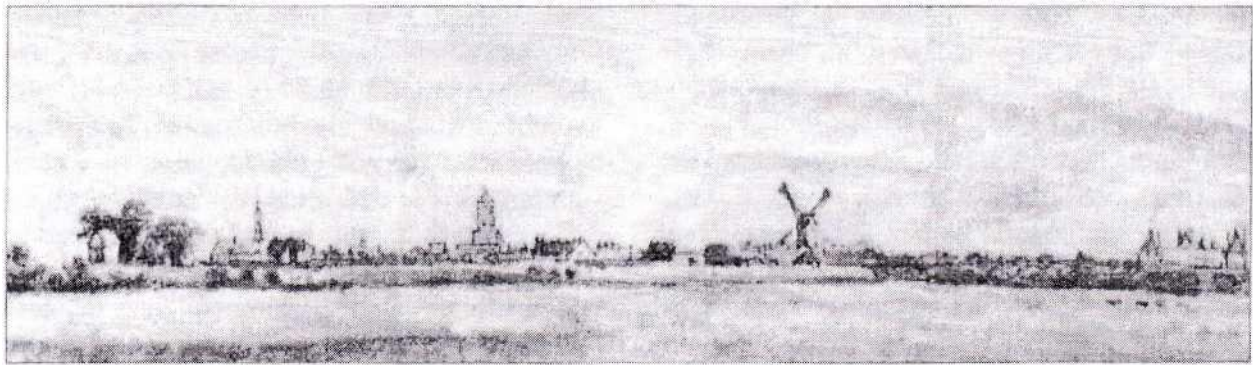
5 Plattegrond Buren volgens kadastraal minuutplan uit 1826

veertig meter omdat het riviertje niet in rechte lijn, maar met een lichte bocht langs het stadje liep. Uit deze beschrijving kan worden afgeleid dat het graven van de 'Nieuwen Grave' en het uitzetten van het assen kruis volgens vooropgezet plan gebeurd moet zijn, zodat het rechthoekige oppervlak in de breedte in drie ongeveer gelijke delen van veertig meter met straten daartussen kon worden verdeeld. In de lengte ging men uit van een afstand van drie keer honderdtwintig meter (3x40). Deze afmetingen werden echter wat minder strikt nagevolgd dan die van veertig meter. Want in het zuiden had men te maken met de lichte kromming van de rivier. In het noorden met een licht gebogen loop van een al beslaande sloot die de 'Nieuwen Grave' daar volgde. Hierdoor moesten de meeste van de negen kavels als het ware worden 'uitgerekt' of 'ineengedrukt'. Bij de kruising van de hoofdstraten werd diagonaal ten opzichte van die kruising een kapel gebouwd. Het is niet onwaarschijnlijk dat deze kapel een afgeleide was van de kasteelkapel uit slot Buren. Kavels die door de landmeters langs de assen werden opgemeten, werden door Alard van Buren als bouwpercelen uitgegeven. De twee assen die elkaar kruisten bij de kapel raakten bebouwd met veelal stenen huizen, die na verloop van tijd aaneengesloten gevelrijen gingen vormen. De economische en representatieve functies kwamen samen bij de kruising, de huidige Markt. Daar ook ging het

stadsbestuur zetelen, in een huis op de zuidoosthoek. Dat stadsbestuur werd aangesteld met de stadsrechtverlening in 1395. In hetzelfde jaar werd de kapel in opdracht van Alard en met toestemming van de bisschop van Utrecht, verheven tot parochiekerk en begon de verbouwing tot kerk. De bouw werd aan het begin van de vijftiende eeuw afgerond, wat tevens gold voor het stadje als geheel. Omdat de kerk diagonaal op de kruising was geplaatst, ontstond daar een klein plein.

De tweede noord-zuid as was smaller dan de andere en fungeerde als het ware als achterstraat daarvan. Samen met de tweede oost-west lopende straat vormde deze ten opzichte van de twee hoofdassen een secundair assenkruis. Beide stralen waren zeer schaars bebouwd. De drie meest noordelijk gelegen kavels bleven ook grotendeels onbebouwd. Om het geheel legde men een muurstraat en een stenen stadsmuur met daarin zes doorgangen. Aan beide uiteinden van de verkeersader een hoofdpoort.

In de verschillende hoeken en langt de Korne nog vier de kerk, die in een aantal gevallen (Culemborg,



6 Gezicht op Buren door Roelant Roghnam 1646/1647.

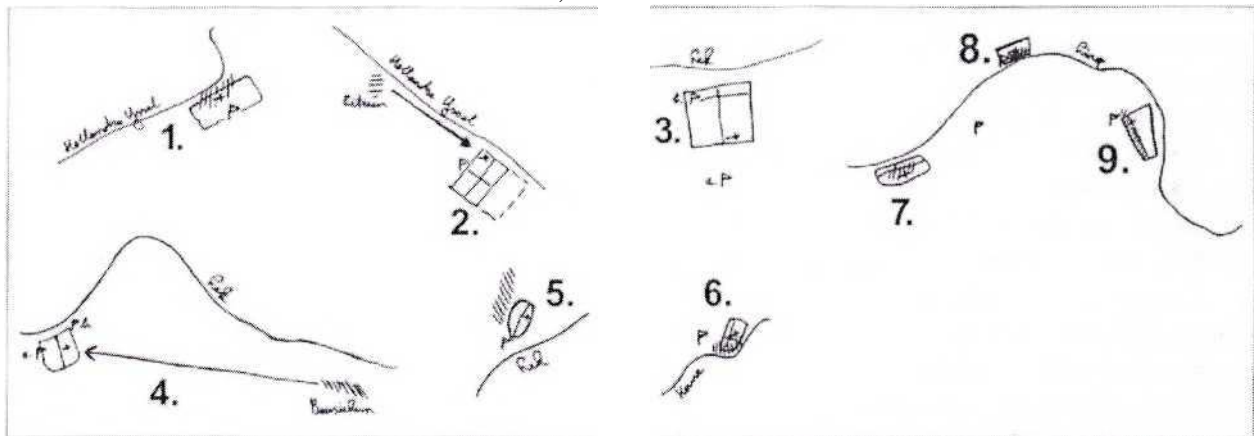
kleine poortjes.

Nieuwe steden

De stichting van Buren was een weloverwogen project Door de rijke materiële en schriftelijke bronnen krijgen we een goed beeld van de gang van zaken, bij de aanleg een nieuwe stad, die in grote lijnen als typerend voor de wording van de meeste steden in het rivierengebied kan worden beschouwd. Het betreft behalve Wijk bij Duurstede en Culemborg de volgende plaatsen: Nieuwpoort, Ameide, Montfoort, IJsselstein, Vianen, Hagestein, Asperen, Leerdam en Heukelum (en verder naar het oosten ook nog Meegen, Batenburg, Ravenstein en Grave). Afbeelding 7 geeft van negen van deze nieuwe steden een schetsmatige weergave waarop de volgende bepalende elementen zijn aangeduid: De oude kernen waarbij of waaroverheen de nieuwe steden werden aangelegd, de doorgaans kort voor de stadsaanleg gebouwde kastelen waarnaast de steden verrezen, en

Vianen) werd afgesplitst van een kerk uit een nabijgelegen oudere nederzetting. In Montfoort, Asperen, Leerdam en Heukelum gingen oude dorpskerken fungeren als parochiekerk van de nieuwe stad. Daar waren dijkdorpen namelijk omgevormd. en uitgebreid tot stad. In IJsselstein werd de kerk uit het nabijgelegen dorp Eiteren met kerkhof en al verplaatst naar de nieuwe stad. De parochiekerk in Wijk bij Duurstede was de opvolger van de St. Crucis in de villa Wijk.

De aanleg van al deze nieuwe steden zal globaal volgens dezelfde principes zijn verlopen als in Buren. Eveneens zullen vergelijkbare motieven en achtergronden een rol hebben gespeeld. Tot het stichten van Buren kwam het pas nadat de heerlijkheid in de omvang die ze omstreeks 1300 had gekregen, bijna een eeuw lang was geconsolideerd. De heren moeten in de loop van de veertiende eeuw steeds vaster greep op hun domein hebben gekregen.



7 Schetsmatige weergave van 9 laatmiddeleeuwse nieuwe steden in het rivierengebied ten zuiden van Utrecht, met daarop aangeduid: oude kern of dorp (gearceerd), kerk (kruisje), kasteel (vlaggetje) en indien van toepassing de richting (pijl) van verplaatsing van machtscentrum/kerk. Het betreft de volgende plaatsen (achter de plaatsnaam staat tussen haken eerst *cur-* -sief de tijd waarin de (eerste) stadsaanleg tot stand kwam / dan de stichtingsdatum van het kasteel): 1 Montfoort (vanaf circa 1320 / 2de helft 12de eeuw); 2. IJsselstein (circa 13210-1350 / 2de helft 13de eeuw); 3. Vianen (circa 1320-1350 / a) (circa 1270 / b) circa 1350); 4. Culemborg (circa 1300 / a) circa 1270 b) circa 1350); 5. Wijk bij Duurstede (rond 1300 / circa 1270); 6. Buren (circa 1390-1420/loop 13de eeuw); 7. Heukelum (vanaf circa 1390/eind 13de eeuw); 8. Leerdam (vanaf circa 1350/1360 / eind 13de eeuw); 9. Asperen (vanaf circa 1300/eind 13de eeuw).

De vele nederzettingen die binnen dat domein lagen en de landerijen die het omvatte, verzekerden de heren van goede inkomsten. In leen gegeven goederen, rechten en gronden zullen veel geld hebben opgebracht. Met dat geld konden ze aan het eind van de veertiende eeuw overgaan tot het stichten van een stad als symbolisch middelpunt van hun domein, vlakbij hun bestuurlijk centrum, het slot.

Die symboliek kwam concreet tot uiting in de plattegrond en opbouw van de stad, Het rasterpatroon kan worden gezien als een ideaal conceptgrondplan voor een nieuwe stad, met een meer algemene betekenis; een regelmatige plattegrond verbeeldde orde en goed bestuur. Alard van Buren zal dit conceptplan hebben gevormd aan de hand van voorbeelden in de omgeving, zoals Culemborg en Vianen, In samenwerking met landmeters werd dit plan omgezet in de ter plaatse uitgezette plattegrond, waarvan de ligging in de omgeving werd ingepast, maar waarvan het regelmatige stratenpatroon weinig te maken had met de ter plekke aanwezige geografische gegevens. Het werd over bestaande structuren heen gelegd en beheerste die, stak er zelfs letterlijk bovenuit door de ophoging. Het stadsplan zou stad en heer de juiste status geven in het gebied. De praktische uitvoering van deze hogere zaken, de opbouw van het stadje, was ook goed overdacht. Ze lag, onder bescherming van een machtig slot, op de kruising van een rivier en een landroute, die werd vertaald in een stadsplan met twee hoofdassen die samenkwamen op een markt met daaraan de kerk en de zetel van het stadsbestuur. Om mensen te lokken nam Alard verder het stadsrecht met voordelige bepalingen over van het nabij gelegen Culemborg. Vanuit heel de heerlijkheid Buren moeten mensen naar het stadje zijn getrokken, want over het leegstromen van bepaalde oude nederzettingen of gebieden is niets bekend, De nieuwe bewoners bouwden hun huizen op de door Alard uitgegeven bouwpercelen, De op initiatief van Alard gebouwde stadsmuur beschermde de burgers: de burgers op hun beurt beschermden het stadje als soldaat, De stad werd binnen de muren nooit helemaal volgebouwd!. Dal was ook niet nodig voor haar voortbestaan dat was gebaseerd op de degelijke stichting en de daaruit voortvloeiende wederzijdse band tussen heer en burger. In wezen was het stadje na de stichting voltooid: na het begin van de vijftiende eeuw is in stedenbouwkundig opzicht maar weinig veranderd. Door Willem van Buren (1403-1435) - Alard was zijn grootvader - werd in 1420 een Franciscaner klooster gesticht op één van de

onbebouwde kavels in het noorden van het stadje, Het is waarschijnlijk ook deze Willem geweest die de kerk nogmaals liet verbouwen en uitbreiden. Zo kwam binnen ongeveer 30 jaar een complete stad tot stand. De stichter versterkte met de stadsstichting de greep op zijn domein en vergrootte zijn prestige. In de ligging, de regelmatige opbouw van het stadsplan, de omwalling kortom in de stedenbouw werden zijn macht en status verbeeld. Een deel van de bebouwing werd in later eeuwen verbouwd, ver vangen of afgebroken, maar het stadsplan als geheel is in de loop der eeuwen zo goed als niet veranderd. Tot op heden is Buren een mooi voorbeeld van een in de late middeleeuwen aangelegde nieuwe stad.

Besluit

Gedurende de veertiende eeuw kwam in het rivierengebied ten zuiden van Utrecht dus een patroon van steden tot stand dat vooral is te danken aan de machtspolitiek van een aantal invloedrijke lokale gedachten. De mogelijkheid tot economische opbloei en de aanwezigheid van een groep ondernemende lieden waren bij de meeste van deze steden eerder randvoorwaarden dan bepalende factoren voor de stadswording. Onder meer de heren van Abcoude, Culemborg en Buren gebruikten het stichten van een stad als instrument om hun macht te consolideren en te vergroten. Daarmee kan de aanwezigheid worden verklaard van het aanzienlijke aantal stadjes, welke tot op de dag van vandaag als zodanig zijn te herkennen. Wel blijft het verbazen dat in zo'n relatief kleine geografische en economisch gezien beperkte ruimte zoveel steden een zeker bestaansrecht konden hebben. Kennelijk was daarvoor toch een economische basis aanwezig. Hoe dat kan, is onduidelijk. Wellicht heelt het te maken met de vruchtbaarheid van het land en de relatief dichte bevolking gedurende een groot deel van de middeleeuwen, maar op dit gebied valt er nog veel uit te zoeken.

Tot slot moet worden opgemerkt dat Wijk bij Duurstede, Culemborg, Buren en de andere laatmiddeleeuwse nieuwe steden in het rivierengebied ten zuiden van Utrecht een bijzondere positie innemen binnen de stedengeschiedenis van de Nederlanden: Nergens anders ligt een zo grote en geconcentreerde groep steden waarvan de stadswording zoveel overeenkomsten vertoont. Ook binnen West-Europa is dit bijzonder, vooral door de tijd waarin deze steden tot stand kwamen: de veertiende eeuw. Niet lang na 1300 werden in de meeste andere delen van Europa nog maar weinig nieuwe steden aangelegd. Tot op de

dag van vandaag is van deze bijzondere stedenpolitiek en stadsplanning uit de veertiende eeuw veel terug te vinden. De cultuurhistorische rijkdom van het rivierengebied wordt in hoge mate bepaald door de aanwezigheid van de steden die daar in de late middeleeuwen verrezen. Deze sleden en het verspreidingspatroon daarvan in het landschap zijn erfgoed om te koesteren.

*Reinout Rune is stads- en architectuurhistoricus. Op 12 september 2002 is hij aan de Universiteit van Amsterdam gepromoveerd op het proefschrift 'Stedenpolitiek en stadsplanning in de Lage Landen (12de-13de eeuw) Het is verschenen bij de Walburg Pers te Zutphen (ISBN 90.5730.203.9).

Dit artikel is een bewerking van de lezing die Rutte op 28 november 2001 te Wijk bij Duurstede gaf voor de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek'.

- Nederlandse Academie van Wetenschappen. Afd. letterkunde. *Nieuwe Reeks* 26 (1963) 12. 476-478.
- D. de Boer, M. Boone en W. Hessing. *Nederlands verleden in vogelvlucht. De Middeleeuwen: 300-1500* (Delta li. Leiden/.Antwerpen. 1992.
 - W. van Es, J. van Doesburg en I. van Koningsbruggen, van *Dorestad naar Wijk bij Duurstede. Het ontstaan van een stad ca. 600-1550 na chr.* Abcoude. 1998.
 - R. Fruin, 'De vrije heerlijkheden, gelegen in het grensgebied tussen Gelderland, Holland en Utrecht'. In: *Verslagen en Mededelingen Oud Vaderlands Recht VIII* (1934).
 - F. Horsten. *Culemborg*. Ongepubliceerde doctoraalscriptie

Literatuur:

- Atlas van Nederland* (20 vols). 's-Gravenhage. 1984. vol, 2: *Bewoningsgeschiedenis*.
- P. Beltjes en P. Schippers, *Culemborg. beeld van een stad*. Culemborg. 1988
- M. Beresford. *New Towns of the Middle Ages*. Londen. 1967.
- D. Blok. 'Teisterbant'. In: *Mededelingen der Koninklijke*

Universiteit van Amsterdam. 1972.

- C. Meckseper. *Kleine Kunstgeschichte der Deutschen Stadt im Mittelalter*. Darmstadt. 1982.
- *Monumenten van Geschiedenis en Kunst. De Betuwe*. Red. R. de Beaufort en H. van den Berg, 's-Gravenhage. 1968.
- R. Rutte. 'Stedebouw in de Middeleeuwen. Grave, Ravenstein, Batenburg en Megen'. In: *Kunstlicht* 16 (1995) I. 14-23.
- R. Rutte. 'Middeleeuwse nieuwe steden in Nederland. Aanzet tot een onderzoek naar oorsprong, verspreiding en betekenis'. In: *Bulletin K.N.O.B.* 95 (1996) 6. 189-202.
- R. Rulle. 'Falen of slagen. Motieven bij laatmiddeleeuwse stadsstichtingen'. In: *Historisch Geografisch tijdschrift* 18 (2000) I. 1-1 I.
- R. Rutte. 'Buren "gelijk wy die nu begrepen hebben en- de begraeven" De aanleg van een nieuwe stad in de late middeleeuwen'. In: *De drie steden. Regionaal-historisch tijdschrift voor het Rivierenland* 21 (2000)) 3, 43-47.
- R. Rutte. *Stedenpolitiek en stadsplanning in de Lage Landen (12de-13de eeuw)*. Zutphen. 2002.
- A. van Schilfgaarde. 'De wallen en poorten van Buren'. In: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* (1930). 173-181.
- A. van Schilfgaarde, 'De kerken te Buren'. In: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* (1933), 170-181.
- A. van Schilfgaarde. 'Rechten van Buren (1368-1395)'. In: *Verslagen en Mededeelingen* 8 (1934). 27-33.
- H. Stoob. 'Stadtformen und städtisches Leben im späten Mittelalter'. In: *Die Stadt. Gestalt und Wandel bis zum industriellen Zeitalter*. Red. H. Stoob. Keulen/Wenen, 1979. 156-193.
- *Wijk bij Duurstede 700 jaar stad. Ruimtelijke structuur en bouwgeschiedenis*. Red. M.A. van der Eerden-Vonk, J. Hauer en G. van Omme. Hilversum, 2000.